

Przemiany etosu i roli społecznej nauczyciela w świetle badań biograficznych

Transforming the ethos and social role of the teacher in the light of biographical research

DOI 10.25951/9565

Wprowadzenie. Problematyka badawcza i kategorie analizy

Przedmiotem analiz i rozważań w niniejszym tekście jest próba przybliżenia przemian, jakie zaistniały w zawodzie nauczycielskim w okresie minionych 30 lat, od przełomu ustrojowego w Polsce. Są one ukazane z perspektywy doświadczeń, losów życiowych i zawodowych generacji nauczycieli z tego okresu, udokumentowanych w ich pamiętnikach, autobiografiach i innych wypowiedziach osobistych. Materiały te zostały zebrane w kolejnych edycjach ogólnopolskich badań z zastosowaniem metod: autobiograficznej (Znaniński, Chałasiński, Denzin), kategorii pokolenia (Ossowska), cyklu życia (Erikson), cyklu rozwoju zawodowego (Super).

Tekst niniejszy traktuję jako zarysowanie złożonej i wielowymiarowej problematyki; szersze analizy podjętych zagadnień zawarte są w moich książkach i artykułach¹.

W uzasadnieniu podjętej problematyki i wyboru kategorii etosu oraz roli społecznej pragnę zauważyć, że kategorie te zostały celowo użyte, aby pokazać tradycyjny, specyficznie polski, inteligencki, społecznikowsko-pozytywistyczny wizerunek i filozofię zawodu oraz napięcia, jakie się współcześnie zaznaczają.

To również kategorie pedeutologii jakościowej, miękkiej, z perspektywy podmiotu, historii życia, kultury, krytycznej refleksyjności wyrażonej w pamiętnikach i autobiografiach.

Metodologia jakościowa z wykorzystaniem narracyjnych badań biograficznych nauczycieli jest doceniana w publikacjach zachodnich, co wyraża między innymi C. Day (2004) w książce *Rozwój zawodowy nauczyciela*, którą przetłumaczyła i przyswoiła polskiej pedagogice

¹ M.in. w najnowszej książce *Ewolucja etosu i roli społecznej nauczyciela*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2019.

i pedeutologii prof. J. Madalińska-Michalak, przyczyniając się znacznie do zmiany paradygmatu myślenia o zawodzie nauczyciela i pedagoga w Polsce.

Podjęcie generacyjne ma zaś swe uzasadnienie z uwagi na radykalizm zmian w polskiej najnowszej historii. Odchodzi pokolenie transformacji, urodzone i wychowane w realiach PRL-u, „Ostatni Mohikanie”, jak się nazwali, z silnym imperatywem inteligenckiego zobowiązania społecznego. Do zawodu wchodzi generacje sieciowe, urodzone i wychowane po zmianie ustroju, w demokratycznym ustroju neoliberalnych zasad życia i działania, z innym, bardziej utylitarnym i pragmatycznym podejściem. Można by zauważyć, że następuje zmiana epokowa... Odchodzi wielu...

W podjętych rozważaniach i analizach tematu etosu oraz roli społecznej nauczycieli konieczne wydaje się przyjęcie założenia, że sfera aksjologii nauczycielskiej, podobnie jak i całego społeczeństwa w Polsce, znajduje się pod presją permanentnej zmiany; dotyczy to właściwie całego okresu państwowości polskiej od odzyskania niepodległości w 1918 roku. Koncentrując się wszak na interesującym nas okresie minionego 30-lecia po zmianie ustroju w 1989 r., należy zauważyć, że mieliśmy (i mamy) do czynienia ze zmianą zwielokrotnioną, której skutki w życiu pokoleń Polaków mają charakter, za Piotrem Sztompką nazywając – rozległej traumy kulturowej (Sztompka 2000).

Zmianie ustroju i przejściu w Polsce na system neoliberalny towarzyszyły radykalne zmiany kulturowe w świecie za sprawą nowoczesnych technologii oraz globalizacji. W ich następstwie zmiana (zmiennosc) wraz z takimi cechami jak płynność, niepewność, współzależność stała się konstytutywną cechą nowej epoki nazywanej (po)nowoczesnością. Procesy globalnej zmiany dodatkowo jeszcze wzmocniły traumatyczny przebieg transformacji i budowania nowego ustroju w Polsce. Jest to opisane w pamiętnikach nauczycieli z tego okresu.

Kolejne założenie dotyczy tego, że w warunkach rozwiniętych demokracji, otwartych, pluralistycznych, gdzie wartości są zróżnicowane i rozproszone, na postawy zawodowe i społeczne nauczycieli oraz na ich edukację i doskonalenie oddziałują różne oczekiwania i racje społeczne.

Etos w zawodzie nauczycielskim (pedagogicznym)² był kształtowany oraz wpajany w procesie kształcenia rzeszom nauczycieli i pedagogów przez dzieła klasyków pedagogiki: Jana Władysława Dawida, który w swej rozprawie *O duszy nauczycielstwa* podkreślał znaczenie osobowości i powołania czy Janusza Korczaka w tekście *Jak kochać dziecko*.

² Wykorzystuję fragmenty tekstu mojego autorstwa *Między etosem a zawodem. Nauczyciel wobec zadań wychowawczych szkoły*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 2014, 1-2.

Znaczny wpływ na postawy ideowe kolejnych pokoleń nauczycieli wywarła *Silaczka* Stefana Żeromskiego, która przyczyniła się do wytworzenia silnego stereotypu nauczycielstwa jako poczucia misji, wyrzeczeń osobistych i poświęcenia na rzecz niesienia pozytywistycznego „kaganka oświaty” do prostego ludu.

Podejście etosowe, nawiązujące do nadrzędnych wartości moralnych, humanistycznych i społeczno-kulturowych, zdaje się mieć szczególnie istotne znaczenie, zwłaszcza w takich dziedzinach jak edukacja, służba zdrowia, prawo, kultura. Trudne i ograniczone byłoby funkcjonowanie tych sfer li tylko według kryteriów techniczno-biurokratycznych, czysto utylitarnych i rynkowych.

Poczucie etosu zdaje się ponadto zyskiwać, niejako na powrót, na znaczeniu w okresie zamętu kulturowego, w jakim żyjemy. Wbrew pozorom ludzie upatrują w kulturze, w edukacji, w prawie, pewnych drogowskazów, jakiegoś ratunku dla siebie, dla swego sensu, dla człowieka przytłoczonego techniką, konsumpcją, ekonomią, polityką.

Nauczyciel wychowawca nie może zachowywać się obojętnie i bezrefleksyjnie wobec wielu nowych, niespotykanych wcześniej w takim natężeniu zjawisk i tendencji w kulturze i życiu społecznym, gdy następuje przesunięcie społecznych wartości (patriotycznych, rodzinnych, pracy) w kierunku skrajnego indywidualizmu (tylko ja), gdy na rzecz indywidualizmu i egoistycznej autokreacji zanikają wartości wspólnotowe i społeczno-kulturowe, gdy tradycyjne nauczanie ustępuje miejsca praktycznej samoedukacji informacyjno-cyfrowej, gdy wykształcenie wyższe nie jest już domeną li tylko elit, gdy wartości (etyka, autorytet, prestiż) oraz ogólnodostępna wiedza (o charakterze bardziej eksperckim, działaniowym niż formacyjnym) podlegają nieustannemu kwestionowaniu, weryfikacji i relatywizacji, gdy władza zyskuje charakter relacyjny i współzależny (demokracja sieciowa, bezpośrednia) – gdy nowoczesność z jednej strony niesie postęp, z drugiej zaś – wyklucza, marginalizuje, pozbawia perspektyw życia, pracy i rozwoju.

Etos (*ethos*)³ może dotyczyć różnych grup, środowisk, zawodów. M. Ossowska (1986) pisała o etosie rycerskim, którego główną wartością była dbałość o cześć, pragnienie sławy i wyróżnienia, S. Siekierski (1992) o etosie chłopskim, który konstituowała miłość do ziemi, zaś A. Mencwel (1990) – o etosie

³ Jako „przewodnie wierzenia, mierniki, kryteria ideały charakteryzujące albo nurtujące jakąś grupę społeczność, naród, ideologię; zespół wartości, będący podstawą głównych form, wzorców zachowanie się albo myśli jakiejś kultury, społeczeństwa, instytucji (...) charakter, osobowość człowieka zwłaszcza pod względem równowagi między namiętnościami i rozważą (Arystoteles); podstawowy światopogląd, usposobienie, postawa moralna, system wartości jednostki” (Kopaliński 1971, s. 226)

lewicy w aspekcie narodzin (na przełomie XIX i XX w.) polskiego kulturalizmu, z naczelną wartością dążenia do wolności i godności (wrażliwości i solidarności społecznej, zaangażowania i odpowiedzialności).

Z przeprowadzonych przez H. Kwiatkowską (1991, s. 204) analiz i interpretacji wynika, że już w końcowych latach 80. widoczne stawało się, iż etos nauczycielski ewoluuje w kilku kategoriach: od wyboru postawy moralnej (wewnętrznej potrzeby bycia nauczycielem, misji, powołania), charakterystycznego dla starszych generacji, do wyboru zawodu (jako swego rodzaju obowiązku służbowego czy wypełniania postawionych zadań) przez współczesnych kandydatów na nauczycieli; od uznania uczenia innych jako motywu i sposobu rozwoju siebie w starszych pokoleniach, do przykładania większej wagi w podnoszeniu kwalifikacji i do motywów wygody pracy (mniejszy wymiar godzin), ekonomicznych (zdobycie stopnia specjalizacji zawodowej); od tożsamości wyznaczonej zaangażowaniem społeczno-ideowym do podnoszenia (już w latach 70. XX w.) znaczenia wartości materialnych, osobistej egzystencji, realizacji indywidualnych potrzeb i oczekiwań.

Z badań H. Kwiatkowskiej wynika, że wraz z upływem lat 70. i 80. następuje niepokojące zjawisko „zanikającego etosu” nauczycielskiego oraz pogarszania się „jakości” nauczycieli. Może to mieć związek, jak twierdzi Autorka, z utratą znaczenia pozycji społecznej, prestiżu społecznego i moralnego, a także ze stereotypem nauczyciela jako osoby, u której wyższe wykształcenie nie zawsze idzie w parze z wysokimi walorami intelektualnymi i kulturowymi (1991, s. 217).

Powyższe konstatacje znajdują swoje potwierdzenie w wynikach badań z 2014 roku Joanny Pękali, z których wynika, że obecnie nauczyciele przestają powoli stanowić grupę etosową (Pękala 2017, s. 168).

* * *

Z pojęciem etosu nauczycielskiego ściśle związane jest pojęcie roli społecznej⁴, którego znaczenie kształtowane było przez lata, co najmniej od czasów Oświecenia. W polskiej tradycji kulturowej nauczyciele zawsze zajmowali poczesne miejsce z uwagi na pojmowanie istoty i roli oświaty w rozwoju społecznym jako podstawowego czynnika warunkującego ten rozwój.

Pojęcie „nauczyciel” już w XVIII wieku oznaczało nie tylko człowieka wykonującego swoje obowiązki w zakresie nauczania, lecz przede wszystkim ko-

⁴ Szerzej, bardziej wyczerpująco pisałam na ten temat w tekście *O genezie i przemianach roli społecznej nauczyciela*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2002, s. 85 i n. W niniejszym opracowaniu przedstawiam jedynie zarys tej problematyki.

goś, kto potrafił kierować rozwojem społeczności, krzewić kulturę, pomagać ludziom, służyć radą, będąc wzorem moralnym dla otoczenia. Grzegorz Piramowicz pisał, że ponad zawód nauczycielski nie ma „ani chwalebniejszego, ani pożyteczniejszego powołania, jako być użytym na ten koniec do szczęścia, do oświecenia, do dobra duszy i ciała, a to nie jednego człowieka, ale całych miast, wsi i zgromadzeń” (1958, s. 6).

Specyficzne, szlachecko-inteligenckie, związane z polską tradycją pojęcie roli społecznej nauczycieli zostało ukształtowane na przełomie XIX i XX wieku, ze względu na szczególne miejsce nauczycieli wśród polskiej inteligencji twórczej tamtego czasu. Głównym wyróżnikiem tej grupy było zaangażowanie społeczne, będące wynikiem świadomości swej roli oraz znaczenia *pozytywistycznej* pracy wobec istniejących wówczas zagrożeń: wynarodowienia, zaniedbań gospodarczych, degradacji moralno-społecznej warstw upośledzonych, wykoźnienia kulturalnego, mających związek z długimi latami zaborów i brakiem niepodległości.

Istotą postawy i stylu działania ówczesnych społeczników, *kulturalników*, jak byli nazywani (Radlińska 1932, s. 96; 132, cyt. za Mencwel 1990), była aktywność w płaszczyźnie moralnej, praktykowanie wspólnej etyki działania społecznej, wrażliwości społecznej i postawy krytyczno-intelektualnej.

W okresie międzywojennym rolę społeczną nauczyciela widziano również jako szczególną misję społeczną, posłannictwo, dostojność (Łopuszański 1927)⁵.

Nauczycielski etos społecznikowski był silnie obecny w zaangażowaniu nauczycieli w tajne nauczanie podczas okupacji hitlerowskiej, w czasach II wojny światowej (Krasuski 1977). Po wojnie, na co wskazują analizy pamiętników nauczycieli (Chalański 1969, Nowak 1991, Dróżka 1993), nauczyciele, zwłaszcza ze wsi, swoją rolę zawodową postrzegali szeroko, podejmując szereg inicjatyw i aktywności społecznej na rzecz środowiska pozaszkolnego.

Kategoria roli społecznej nauczycieli wraz z pochodnymi kategoriami misji społecznikowskiej, poświęcenia, zaangażowania społeczno-ideowego została wykorzystana i utrwalona w polityce państwa wobec nauczycieli i oświaty w okresie PRL-u. Przyczyniło się to do znacznego zdeformowania filozofii i pragmatyki zawodu, jak też postrzegania nauczycieli przez społeczeństwo (Por. Żuk-Łapińska 1995).

⁵ Por. również Dzierzbicka 1926, Radlińska 1963, Grzegorzewska 1957, Chalański 1948.

Można zauważyć, co potwierdzają m.in. badania pamiętnikarskie, że pomimo radykalnej zmiany ustrojowej i reform edukacji z lat 90. nadal utrzymuje się w społeczeństwie stereotypowy model funkcjonowania nauczyciela jako zdolnego do poświęceń społecznika, pracującego bez względu na warunki. Tymczasem otoczenie ulega drastycznym przemianom; następuje proces indywidualizacji oraz materializacji i pragmatyzacji życia. Prowadzi to do szeregu napięć, co z kolei sprawia, że obecne młode pokolenia nauczycieli nie stanowią już tak wyjątkowej grupy etosowej jak starsze roczniki. Zachowania młodych upodabniają się do przeciętnych postaw społeczeństwa.

Jednakże, co należy mocno zaakcentować i co potwierdzają badania prowadzone wśród nauczycieli, u podłoża ich społecznego i kulturalnego zaangażowania, postaw społecznikowskich (na przekór trudnościom i konfliktom) zawsze leżało poszanowanie najwyższych wartości kulturowych i społecznych (Malinowski 1989; Kozakiewicz 1974; Dróżka 1993, 1997, 2008, 2017, 2019), również szacunek dla takich wartości, jak: wysoki poziom moralny społeczeństwa, wysoki poziom kultury umysłowej, rzetelna i uczciwa praca, godność człowieka, odpowiedzialność, godne miejsce Polski w świecie. Wartości te i postawy świadczą o trwaniu, przynajmniej w zasadniczych zrębach, etosu i roli społecznej wywiedzionej z polskiej tradycji kulturowej.

Kolejne edycje badań

W prowadzonych badaniach, do których się w niniejszym tekście odwołuję, stosowałam metodą autobiograficzną poprzez ogłaszanie ogólnopolskich konkursów na pamiętniki, autobiografie i inne wypowiedzi osobiste nauczycieli, nawiązując w ten sposób do polskiej tradycji tego typu badań (prac Znanieckiego, Chałasińskiego, Szczepańskiego, Kłoskowskiej, Gołębiowskiego, Leonskiego, Gیزی i in.), a także do doświadczeń badaczy zachodnich (Denzina, Helling, Bertaux, Schutze)⁶.

W podjętych analizach i interpretacjach wyników badań wykorzystałam możliwości poznawcze i swoistą moc wyjaśniającą kategorii analitycznych: *pokolenia* (Ossowska, Gołębiowski i in.), chcąc w ten sposób uchwycić społeczno-kulturowo-historyczny (socjologiczny) aspekt przemian, oraz *cyklu życia* (Erik-

⁶ Zob. W. Dróżka, *Nauczyciel. Autobiografia. Pokolenia. Studia pedeutologiczne i pamiętnikoznawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2002; *Metoda biograficzna w socjologii*, J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1990.

son), a także *rozwoju zawodowego* (Super), dla ukazania aspektu rozwojowego (humanistyczno-psychologicznego) i zawodowego podjętej problematyki.

Pokolenia nauczycieli na przełomie ustrojowym 1989/90

Pierwsze tak pomyślane badania przeprowadziłam na przełomie lat 80. i 90., podejmując wątek następstwa i różnicowań pokoleniowych w środowisku i w zawodzie nauczycielskim w sytuacji dokonującego się przełomu ustrojowego w Polsce (Drózka 1993). Oprócz kwestionariusza ankiety wykorzystałam również wypowiedź autobiograficzną *Sens i godność mojego życia i pracy*. W świetle tych badań zarysowała się dosyć wyraźna odrębność najmłodszego pokolenia nauczycieli, którzy do zawodu wchodziłi w końcowych latach 80. i w okresie przełomu ustrojowego.

Uzyskane wyniki dawały określoną podstawę do wysunięcia hipotezy o zauważalnych tendencjach do zmiany pokoleniowej w środowisku i w zawodzie nauczycielskim. Miałyby one polegać na odchodzeniu od postrzegania zawodu i zachowań nauczycieli w tradycyjnych kategoriach roli społecznej (nauczyciela zależnego od systemu oraz tzw. „społecznikostwa”, w znacznej mierze zideologizowanego i upolitycznionego w okresie PRL) w kierunku kategorii i stylu pracy wyznaczonych przez standardy podmiotowe oraz raczej wąsko rozumiany profesjonalizm, bez zbytniego wchodzenia w role inne, niezwiązane bezpośrednio z zadaniami zawodowymi. Zaobserwowane tendencje wymagały dalszych badań.

Młode pokolenie nauczycieli lat dziewięćdziesiątych XX w.

Zostały one przeprowadzone na początku lat 90., dokładnie w latach 1992–1993, z zastosowaniem jakościowego podejścia autobiograficznego. Podejście to – najkrócej rzecz ujmując – umożliwia przyjęcie subiektywnej perspektywy indywidualnego podmiotu oraz ukazanie różnych problemów przez pryzmat pokoleniowej i biograficznej całości (Drózka 1997; 2004).

Badaniami objęłam „młode pokolenie” nauczycieli w wieku od 21 do 30 (35) lat. Z racji historycznego usytuowania okresu ich młodości właściwej (18–25), można było nauczycieli tych postrzegać jako przedstawicieli pokolenia Sierpnia 80, „Solidarności”, stanu wojennego oraz przełomu ustrojowego i początków III Rzeczypospolitej.

Z perspektywy cyklu życia młode pokolenie nauczycieli sytuowałam w fazie ekspansji życiowej, a po części i w fazie kulminacji, według zaś koncepcji E.H. Eriksona w fazie V, VI oraz początkowej VII.

Pod względem rozwoju zawodowego badani nauczyciele znajdowali się w fazie przymierzania roli i początku pracy zawodowej, a w niewielkiej części w fazie stabilizacji.

Jednym z głównych problemów postawionych w tych badaniach było pytanie: czy w systemie wartości, sposobie myślenia, w dążeniach, w stylu życia i pracy młodych nauczycieli, słowem w ich świecie życia widoczne są pewne charakterystyczne, odmienne cechy (wartości, cele, przekonania, postawy) świadczące o tworzeniu się nowej formacji nauczycieli i nowego modelu edukacji w Polsce.

Wybór tej metody okazał się korzystny, gdyż w rezultacie ogłoszonego konkursu napłynęło ponad 120 obszernych prac o charakterze autobiograficznym od młodych nauczycieli z całego kraju, z różnego typu szkół oraz placówek oświatowych i wychowawczych⁷.

Badania potwierdziły wcześniej zaobserwowane zmiany w postrzeganiu przez młodych nauczycieli własnej tożsamości i roli nauczyciela. Dla tego pokolenia miał to być nauczyciel o wysokich walorach osobowych i moralnych, a także społeczno-ideowych w sensie zaangażowania nie politycznego, lecz w odbudowę, poprzez pracę oświatową i kulturalną, tradycji i kultury polskiej, wartości podstawowych oraz formacji osobowej młodego pokolenia Polaków.

W najogólniejszym ujęciu można było zauważyć, że młodzi nauczyciele u progu zmian ustrojowych, widząc pogubienie młodych ludzi, dezorientację wartości, jakby ponownie podjęli pozytywistyczne zadanie pracy u podstaw w innych realiach i w niejako nowej odsłonie społecznikowskiego etosu, który jednak nie zanikł. Wyraźne były wśród tej grupy osób dążenia do społecznego i kulturalnego zaistnienia w nowej Polsce, do spełnienia szerszego, formacyjnego i kulturowego sensu swej roli jako nauczycieli.

Średnie pokolenie nauczycieli początku XXI w.

Nowe tendencje i prawidłowości zostały uwidocznione w kolejnych badaniach, nad średnim pokoleniem nauczycieli (35–50) (55) lat, które zostały przeprowadzone w 10 lat po poprzednich badaniach w latach 2002–2004. Uczestnicy tamtego pamiętnikarskiego, konkursowego badania – młodzi na-

⁷ *Moja twarz jest niepowtarzalna. Pamiętniki młodych nauczycieli '93*, wybór, opracowanie, posłowie W. Dróżka, B. Gołębiowski, Wydawnictwo „Jedność”, Kielce 1993

uczyciele i pedagodzy, wówczas 21–35 letni, osiągnęli wiek średni, znaleźli się w średniej fazie dorosłości, zaś pod względem zawodowym w fazie stabilizacji⁸.

W badaniach przyjąłam, że nauczycieli tych można by postrzegać i charakteryzować jako pokolenie doświadczające *traumy zwielokrotnionej zmiany*, niosące szereg napięć, konfliktów i kryzysów. Ich usytuowanie społeczno-kulturowe oraz życiowe i zawodowe określały trzy przełomowe zmiany:

- zmiana epokowa (globalna zmiana kulturowa, kryzys instytucji i organizacji; „czas wysoko rozwiniętej nowoczesności jest czasem fundamentalnej przemiany – nie tylko ciągiem dalszym nieustającej dynamiki nowoczesności, ale przedsmakiem dogłębnych przemian strukturalnych” (Giddens, s. 284);
- zmiana ustrojowa (struktur społeczno-politycznych, ekonomicznych i edukacyjnych w Polsce, w tym radykalna reforma edukacji z 1999), ukazująca pokoleniowy (kulturowo-historyczny i socjologiczny) aspekt konfliktu etosu i społecznej roli nauczyciela oraz inne napięcia);
- zmiana życiowa (w wymiarze cyklu życia), ukazująca humanistyczno-psychologiczne, egzystencjalne aspekty kryzysu tożsamości wieku średniego).

Pokolenie to doznało swego rodzaju *rozdarcia profesjonalizmu* na skutek traumy po reformie edukacji narodowej z 1999 r., wprowadzającej neoliberalne, rynkowe normy i wartości do szkoły (Potulicka, Rutkowiak, 2010) i oceny pracy nauczycieli (Wilkomirska, Zielińska, 2013)⁹. W ten sposób zostało zakwestionowane niejako ich dotychczasowe wykształcenie, kwalifikacje i postawy jako nieprzydatne w nowej szkole (np. *casus* rusycystów, i in.). Szerzej kwestie te omawiam w dalszej części tekstu.

Starsze pokolenie nauczycieli w latach 2014-2016

W latach 2012–2014 minęło kolejne dziesięciolecie i nadszedł czas na ogłoszenie nowych badań – tym razem nad schyłkiem nauczycielskiej kariery pierwszego pokolenia polskiej transformacji, właśnie schodzącego ze sceny.

⁸ *Nauczycielska dojrzałość. Pamiętniki średniego pokolenia nauczycieli 2004*, wybór, opracowanie, posłowie W. Dróżka, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego, Kielce 2005. Analiza naukowa zebranego materiału badawczego w książce mojego autorstwa *Generacja wielkiej zmiany. Studium autobiografii średniego pokolenia nauczycieli polskich 2004*, Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, Kielce 2008.

⁹ Por. też W. Dróżka, *Przebieg i uwarunkowania awansu zawodowego nauczycieli*, w: W. Dróżka, J. Miko-Giedyk, R. Miszczuk (red.), *Doskonalenie zawodowe nauczycieli i innych pracowników oświaty*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2012.

Nastąpiło to w 2014 roku, gdy ogłoszona została III edycja Ogólnopolskiego Konkursu na Pamiętniki Nauczycieli pod hasłem „Nauczycielskie przesłanie. Pokolenia polskich nauczycieli w trosce o przyszłość” – z przedłużonym, z końca maja 2016 roku, do końca listopada tegoż 2016 roku, terminem zamknięcia konkursu. Patronat medialny nad konkursem objął „Głos Nauczycielski”.

Ze szczególnym apelem zwrócono się do nauczycieli starszych, z pierwszego pokolenia polskiej transformacji, będących w okresie badań u schyłku swej nauczycielskiej kariery bądź już na zasłużonym odpoczynku emerytalnym.

W rezultacie konkursu zgromadzono 98 prac o charakterze typowych pamiętników, autobiografii i innych wypowiedzi osobistych, w zdecydowanej przewadze od starszych nauczycieli (55–65 lat i więcej), z całego kraju¹⁰.

Starsi nauczyciele stanowią szczególnie interesujące badawczo pokolenie z uwagi na bogactwo ich różnorodnych doświadczeń w tak zmiennym cyklu historycznym ich życia i pracy. Wartości, aspiracje i dążenia tego pokolenia do godności i podmiotowości, autonomii osobowej i zawodowej w demokratycznej szkole najlepiej wyrazili autorzy pamiętników z lat 1992/93 jako młodzi wówczas, pełni entuzjazmu i zapału, początkujący nauczyciele, na starcie swej nauczycielskiej i życiowej drogi.

W kolejnym konkursie „Nauczycielska dojrzałość”, będąc w średnim wieku, gdy radykalne zmiany neoliberalne stały się w edukacji faktem, nazwali siebie „Ostatnimi Mohikanami”. Ich dzieciństwo upływało w innych warunkach ustrojowych i kulturowych – od kałamarza z atramentem przeszliśmy dziś do wszechogarniającego Internetu. Jaki jest finał ich historii? Co przetrwało z ich marzeń, dążeń, ambicji i wysiłków? Jakie jest ich przesłanie na kanwie tak bogatych doświadczeń?

W świetle analizy nadesłanych tekstów wyodrębniono główny motyw i przesłanie starszych nauczycieli, jakim jest dopominanie się o wychowanie do człowieczeństwa, edukacja jako sposób na uratowanie człowieczeństwa, ludzkich relacji, postaw, empatii, odpowiedzialności, itp., które są zagrożone najbardziej przez wirtualną rzeczywistość¹¹.

Starsi nauczyciele zwracają się do młodych, aby ratowali etos zawodu i jego społeczny charakter, inteligenckie zobowiązania, wartości, o które starsi dziś nauczyciele dopominali się w początkach swej pracy po zmianie ustroju. Aby

¹⁰ *Nauczycielskie przesłanie. Pamiętniki starszego pokolenia nauczycieli 2016*, wybór, opracowanie, posłowie W. Dróżka, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2018.

¹¹ Nauczyciele ci już jakby przeczuwali nadejście epoki kształcenia zdalnego.

nie dali się zagonić w ślepy róg neoliberalnej wizji szkoły jako fabryki, korporacji, aby dbali o młode pokolenia zagrożone dehumanizacją pod wpływem technologii cyfrowych, cyberkultury i sztucznej inteligencji, aby potrafili ochronić tradycyjne wartości szkoły, edukacji, jej rodzimy charakter.

Porównawcze badania nad pokoleniami nauczycieli z lat 2014–2015¹²

Badania empiryczne¹³ przeprowadzono w okresie od listopada 2014 do lutego 2015 roku na obszarze województwa świętokrzyskiego i województw ościennych, w różnego typu szkołach, wykorzystując metodę ankietową (405 nauczycieli) oraz wypowiedź osobistą o charakterze autobiograficznym nt. „Sens i godność mojego życia i pracy” (117 wypowiedzi, w tym 40 wypowiedzi od młodych nauczycieli).

Ogółem zgromadzono 405 ankiet oraz 117 wypowiedzi od nauczycieli w trzech grupach wiekowych (pokoleniowych):

- nauczycieli młodych: do 35 r. życia – 141 ankiet i 40 wypowiedzi;
- nauczycieli w średnim wieku (36–50) – 154 ankiety i 39 wypowiedzi;
- nauczycieli starszych (powyżej 51 roku życia) – 110 ankiet i 38 wypowiedzi.

Celem tych badań było porównanie wartości, dążeń i ocen, refleksji trzech pokoleń nauczycieli obecnie pracujących w szkolnictwie, z trzema pokoleniami sprzed 30 lat, badanymi na przełomie lat 1989/ 1999, opisanymi w mojej książce *Pokolenia nauczycieli* (1993).

Kierunki oraz rozległość napięć i przekształceń w edukacji i roli nauczyciela w minionym trzydziestoleciu

W świetle badań autobiograficznych i pamiętnikarskich można z dużą dozą pewności wysunąć tezę, że zmiana jest podstawowym kontekstem pracy i życia¹⁴ nauczycieli w okresie po przełomie ustrojowym w Polsce.

¹² W. Dróżka, *Wartości oraz cele życiowe i zawodowe nauczycieli. Pokolenia z lat 1989/1990; 2014/2015*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2017.

¹³ Zob. W. Dróżka, *Życie wartościowe według nauczycieli. Porównanie pokoleniowe i epokowe*, „Forum Oświatowe” 2016, nr 35; też: *Wartości zawodowe nauczycieli w świetle badań empirycznych*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2016, nr 28.

¹⁴ Omawiam to szeroko w swej książce *Generacja wielkiej zmiany. Studium autobiografii średniego pokolenia nauczycieli polskich 2004*, Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, Kielce 2008.

W okresie ostatnich 25–30 lat w skali globalnej nasiliły się zmiany o charakterze kulturowym i cywilizacyjnym określane mianem ponowoczesności.

Zaś w wymiarze polskim (także europejskim, ale też w pewnym sensie światowym) należy odnotować następujące istotne zmiany:

- upadek komunizmu, otwarcie granic;
- zmianę ustroju w Polsce (1989);
- zmianę ustroju szkolnego (1999);
- wstąpienie Polski do Unii Europejskiej (2004);
- ugruntowanie się porządku neoliberalnego (dążenie do urynkowienia i sprywatyzowania sfery publicznej (w tym edukacji) oraz podporządkowania jej konsumeryzmowi;
- eksplozję technologii cyfrowej – Internetu, i in., dających powszechny dostęp do informacji i wzorców stylów życia (doświadczenie zapośredniczone w świecie wirtualnym).

Na przestrzeni ostatniego ćwierćwiecza pojawiają się nowe procesy i zjawiska, które rzutują na kondycje aksjologiczną szkoły i nauczycieli. Należy tu zaakcentować:

- przemiany filozofii i stylu życia: odchodzenie od tradycyjnych form wspólnotowych na rzecz indywidualistycznych;
- nastawienie na prawa dziecka;
- ekspansja konsumpcjonizmu, koncentracja na pracy i zarobkowaniu; orientacja na „mieć”, na karierę, na materialne, „sukcesowe” aspekty aktywności, mobilność, migracje za granicę za pracą;
- przesunięcie socjalizacji w kierunku samosocjalizacji, w cyberprzestrzeni sieci (Internetu);
- masowość komunikowania się i wiele innych.¹⁵

Powyższe przeobrażenia znalazły również swe potwierdzenie w świetle analiz pamiętników i wypowiedzi nauczycieli z tego okresu, a zwłaszcza pochodzących od nauczycieli w średnim wieku z lat 2002–2004 oraz nauczycieli starszych z badań najnowszych (2016). W materiałach tych odzwierciedlone zostały nowe, niespotykane wcześniej w Polsce, społeczno-kulturowe i edukacyjne zjawiska oraz procesy – rzutujące na wartości, postawy i mentalność nauczycieli.

¹⁵ Por. M. Marody, *Jednostka po nowoczesności. Perspektywa socjologiczna*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2015. Autorka m.in. ukazuje reorientację ludzi z więzi ludzkich na przedmioty, kłopoty z wytwarzaniem sensu życia, dominację autentyczności, emocjonalności, egotyzmu, itp.

W wymiarze społeczno-kulturowym i aksjologicznym można by mówić o takich dokonujących się procesach, jak:

- nowa filozofia edukacji i zawodu, nastawiona na funkcje usługowe względem innowacyjnej gospodarki oraz społeczeństwa wiedzy i rynku pracy – objawia się w szkole nastawieniem na merytokrację (system, gdzie liczą się zdolności oraz indywidualne osiągnięcia), konkurencję i rywalizację;
- podział szkół na elitarne („akademickie”) i pozostałe, z niższym poziomem nauczania;
- pojawienie się Internetu, cyberprzestrzeni – niosących relatywizację pozycji nauczyciela, jako jednego z wielu źródeł wiedzy i wartości, oraz generujących nowe problemy wychowawcze i etyczne (np. dominację grup rówieśniczych jako odniesienia w identyfikacji osobowej, kwestionowanie autorytetu rodziców, nauczycieli i innych instancji kultury tradycyjnej, na rzecz sieciowej przestrzeni socjalizacji niehierarchicznej i in.)

W wymiarze edukacyjno-zawodowym należy wskazać na:

- zaistnienie po reformie edukacji w 1999 swego rodzaju próżni aksjologicznej, jeśli chodzi o wartości w kształceniu i wychowaniu oraz związanej z tym deprofesjonalizacji zawodu (pozbawienie nauczycieli wpływu formacyjnego), jak też zanikanie funkcji wychowawczej szkoły;
- rozwijanie bardziej „uczniocentrycznego” modelu edukacji (wszystkie prawa dla ucznia; szkoła ma zapewnić uczniom dobre samopoczucie i rozwijać ich indywidualne zainteresowania);
- utrwalanie proceduralnego, „przedmiotowego”, „urzędniczego” wymiaru działalności szkoły miast rozwijania pożądanego wymiaru humanistycznego, demokratycznego i społecznego;
- sprowadzenie roli nauczyciela do funkcji „urzędnika”, zarządzającego usługami edukacyjnymi, nie zaś widzenie w nim oczekiwanej funkcji lidera wspólnoty uczącej się dla zrozumiałej, podzielanej przez wszystkie podmioty edukacyjne wizji (wartości) zmiany.

W wymiarze społeczno-politycznym i ekonomicznym można było zaobserwować, że:

- zakładana ustrojowo decentralizacja w systemie oświaty i szkolnictwa przeordziła się z czasem w centralizację, z odgórnym ustanawianiem ujednoliconych standardów edukacyjnych, profili kompetencyjnych, wskaźników tzw. jakości kształcenia oraz odpowiednich procedur wykonawczych. Zjawiska te z jednej strony służą wprowadzaniu swego rodzaju normatywnego ładu edukacyjnego, zapobiegającego obniżaniu standardów. Z drugiej zaś prowadzą do niespotykanego rozrostu biurokracji, sprawiającej wrażenie

nieustannej kontroli każdego działania, co w efekcie jakże często, o czym piszą nauczyciele w swych pamiętnikach, ogranicza kreatywność oraz obniża motywację do autentycznie zaangażowanego działania na niwie zawodowej i społecznej;

- nastąpiła marginalizacja pozycji społecznej i ekonomicznej nauczycieli;
- doprowadzono do wzrostu nierówności społecznych i edukacyjnych.

Podjmując wątek aksjologiczny, nie sposób nie przybliżyć pewnych znaczących tendencji przemian w sferze wartości edukacyjnych i nauczycielskich w ostatnim trzydziestoleciu. W świetle dotychczasowych moich badań nad autobiografiami i pamiętnikami nauczycieli można było wyróżnić następujące konteksty tych zmian, które rzutują na wartości i postawy nauczycieli:

Kontekst ogólnospołeczny i kulturowy

zmiany następowały na kontinuum:

- od idei społeczno-kulturowych i humanistycznych (dobra wspólnego, równości, zaangażowania, sprawiedliwości społecznej, patriotyzmu), autorytetów, pracy i obowiązku, do ideologii ekonomicznej sprawności (kwalifikacji), przydatności, wydajności, zysku, pieniądza, idoli, zabawy i przyjemności (młodzież);
- od świadomego, zaangażowanego obywatela w ustroju socjalistycznym, do wytrawnego i sprawnego konsumenta i inwestora w gospodarce kapitalistycznej;
- od wykształconego, myślącego człowieka, do wykształconego, technicznego praktyka, fachowca na rynku pracy.

Kontekst edukacyjny

- od edukacji jako dobra wspólnego, do edukacji jako towaru na wolnym rynku w sferze usług;
- od edukacji jako narzędzia ideologicznej indoktrynacji, do edukacji jako adaptacji do zasad neoliberalnej ekonomii i konsumpcji;
- od wykształcenia ogólnego i humanistycznego, do wykształcenia instrumentalnego, „technicznego”, będącego narzędziem indywidualnego sukcesu i kariery w neoliberalnej gospodarce.

Kontekst nauczycielski (zawodowy)

- od nauczyciela „powołanego” jako strażnika podstawowych i sprawdzonych wartości społecznych, kulturowych, tożsamości narodowej, obdarzonego

- autorytetem i poczuciem misji, do nauczyciela jako najemnika na wolnym rynku, świadczącego usługę edukacyjną, traktowanego urzędniczo, jako zarządzającego wiedzą i uczeniem się;
- od szkoły jako przestrzeni społeczno-kulturowej (wytwarzanie więzi społecznych, poczucia wspólnotowości, patriotyzmu, kształtowanie poczucia odpowiedzialnego obywatelstwa, transmisji podstawowych wartości kultury), do szkoły jak „przestrzeni fabrycznej” (wytwarzanie zysku, produkowanie zindywidualizowanych, egoistycznych konsumentów i użytkowników najnowszych technologii);
 - od ucznia „grzecznego”, wychowanego w realiach życia w poczuciu społecznego obowiązku, do ucznia „trudnego”, posługującego się aksjologią ze świata wirtualnego, pokolenia sieciowego, świadomego swych liberalnych praw.

Na podstawie pamiętnikarskich i autobiograficznych badań nad kolejnymi generacjami nauczycieli w Polsce w ostatnich 26–30 latach można zauważyć, że zasadnicze napięcie występuje pomiędzy tradycyjnym, społeczno-kulturowym i inteligenckim wizerunkiem zawodu nauczycielskiego, zasadami i normami skierowanymi ku podstawowym i sprawdzonym wartościom, dotąd trwale określającymi jego filozofię, a nowymi wizjami i koncepcjami zawodu, bardziej pragmatycznymi, rynkowymi, merytokraticznymi, ilościowymi. Ma to związek z radykalnie zmieniającymi się kontekstami cywilizacyjnymi, społeczno-kulturowymi i politycznymi edukacji, np. koncepcją ekonomii opartej na wiedzy, edukacji dla rynku pracy, itp.

Z drugiej zaś strony należy zauważyć rosnący w siłę nurt poszukiwań i twórczych wizji powrotu niejako do klasycznej, humanistycznej szkoły, z naczelną ideą wykształcenia ogólnego, szkoły w nowoczesnych kontekstach cywilizacyjnych i roli nauczyciela jako mądrego publicznego intelektualisty, tłumacza współczesnej młodzieży zawiloci świata.

W praktyce edukacyjnej szkół i instytucji pedagogicznych można obserwować, na co wskazują teksty autobiografii, pamiętników i innych wypowiedzi generacji nauczycieli, silne napięcia aksjologiczne w tym obszarze i ścieranie się tych wizji, koncepcji i praktyk pedagogicznych.

Symptomatyczne mogą być wyniki analiz nad swobodnymi wypowiedziami studentów ostatniego roku studiów magisterskich nt. „Moja droga do zawodu nauczyciela” (Dróżka, Madalińska-Michalak 2016)

Dla tych młodych adeptów zawodu liczy się to, aby mieć pracę, pensję, zdolność kredytową, osiągnięcie jak największej liczby kompetencji i wy-

kształcenia, aby móc konkurować na rynku, bo takie są reguły gry, tak musi być w ich odczuciu.

„Kiedyś bycie nauczycielem znaczyło podziw, uznanie, szacunek społeczny, zaś dziś jakże często oznacza walkę o pracę i możliwość utrzymania się na godnym poziomie” – piszą.

Można powiedzieć o tych badanych, że w zdecydowanej większości prezentują oni orientację pragmatyczno-profesjonalną i refleksyjną, ale już nasyconą innymi treściami niż poprzednie pokolenia.

Nauczyciele ci mają dość znaczną świadomość konieczności życia i działania zawodowego w realiach niosących napięcie między szansą a ryzykiem, w których trzeba kontrolować zewnętrzne czynniki i konteksty swych motywów, intencji, decyzji i działań.

Stąd ich dążenia do ciągłego uczenia się, samorealizacji w alternatywnych formach, docenianie wytwarzania w sobie nawyku do nieustannego rozwoju zawodowego, podejmowania decyzji niosących głębszy egzystencjalny sens i poczucie satysfakcji w życiu osobistym, rodzinnym.

Podsumowanie

W świetle powyżej przeprowadzonych analiz i rozważań, a co potwierdzają moje oraz inne badania, do których się odwołuję – główna oś przemian sytuuje się na kontinuum:

- od roli społecznej i etosu – w tradycyjnym rozumieniu, jako odpowiedzialnej misji kulturowej, służby społeczeństwu, zobowiązania do dbałości o dobro wychowanków, młodego pokolenia (podejście społeczno-ideowe, zaangażowane, widoczne obecnie w starszych pokoleniach),
- poprzez kategorię (wąskiego) zawodu i biurokratycznej standaryzacji, szczególnie silnie przeżywanej i udokumentowanej w średnim pokoleniu po reformie z 1999, ale i do dziś się utrzymującej tendencji do postrzegania zawodu jako standardów i algorytmów,
- ku otwartej profesjonalizacji jako przestrzeni rozwoju zawodowego, ale i osobistego, profesji jako intelektualnego i moralnego zobowiązania (podejście refleksyjno-pragmatyczne, nastawione na wystandaryzowaną skuteczność, ale i satysfakcjonująca samorealizację w pracy zawodowej, widoczne w młodszych rocznikach nauczycieli).

W świetle zaprezentowanych badań i analiz można zaobserwować zjawisko przesunięcia wartości na skali od etosu do zawodu, od orientacji na zbiorowość do koncentracji na zadaniach czysto zawodowych i płynącej zeń satys-

fakcji oraz własnej osobie, na doskonaleniu swej osobowości i dążeniu do sukcesu materialnego.

Warto powołać się w tych kwestiach na rozważania Jaremy Jakubowskiego (1998), który, odnosząc się do zawodu lekarza pisze, że orientacja na zbiorowość oznacza współpracę, nie konkurencję, z czego wynika, że pacjent nie może być środkiem do osiągnięcia korzyści, lecz celem (podobnie jak w profesji nauczycielskiej uczeń).

Tendencja ta, wymagająca dalszych analiz i badań, może stanowić rezultat wprowadzenia ustroju neoliberalnego i dokonującego się w naszym kraju począwszy od 1989 roku znacznego przeorientowania sfery społecznej, w tym edukacji, ale również i służby zdrowia, kultury, sztuki. Z obowiązującej w nich racjonalności aksjologicznej (nastawienie na normy i wartości podstawowe, społeczne, narodowe, etykę, wolność i godność, dobro wspólne: wizja konserwatywno-liberalna), na racjonalność instrumentalną charakterystyczną dla sfery gospodarki neoliberalnej (maksymalizacja użyteczności, wzrost, efektywność, postęp, zysk).

W przedstawionych w niniejszym tekście materiałach i interpretacjach znajduje odzwierciedlenie zaniedbana kwestia idei oraz wartości w kulturze i edukacji w okresie 25–30 ostatnich lat pod presją ekonomii oraz jej wymogów. Sprawy aksjologii, tak dla tożsamości pokoleń ważne, zostały sprowadzone najczęściej do wymiarów komercyjnych. Próżnia zaś aksjologiczna, jaka się wytworzyła, jest zagospodarowywana przez sieć, a także skrajne ruchy konserwatywne lub skrajnie liberalne.

Pozostawienie uniwersum symbolicznego bez głębszego dyskursu po upadku komunizmu i zanegowaniu PRL-u musiało doprowadzić do osłabienia wychowania w szkole, zaś u nauczycieli do znacznej frustracji oraz skupienia się na wartościach przetrwania: osobisto-egzystencjalnych i rodzinno-pracowniczych.

Poważnym zaniedbaniem minionych lat, które wymaga troskliwej zmiany, jest najczęściej bodaj podkreślana zła atmosfera w stosunkach międzyludzkich w szkołach i w środowisku, w społecznym otoczeniu szkół. Pilną sprawą jest zatem spowodowanie, aby w szkołach, między nauczycielami, nauczycielami i uczniami oraz rodzicami (Dróżka, 2015) powszechniej niż dotąd zaczęła się rozwijać kultura wzajemnego wsparcia, twórczej współpracy, współodpowiedzialności.

Najwyższy czas, aby młodych adeptów zawodu kształcić w tym duchu: demokratycznego dialogu, współdziałania i współuczestnictwa wszystkich podmiotów w jakże zaszczytnym dziele edukacji dzieci i młodzieży – dla naszej wspólnej dobrej przyszłości.

Pilną potrzebą wydają się częstsze i dłuższe niż dotychczas urlopy dla poratowania zdrowia, a także bardziej nienormowany, elastyczny i krótszy czas pracy, podzielony na pracę przy tzw. tablicy, oraz na inne zajęcia, w tym na zadania związane z doksztalcaniem, rozwojem ogólnym i kulturalnym. Możliwość przejścia na wcześniejszą emeryturę w tym bardzo trudnym zawodzie, jeśli nie jednym z najtrudniejszych, powinna być czymś oczywistym i nie budzącym żadnych wątpliwości.

Materialna strona zawodu – pensje młodych i początkujących nauczycieli jakże często nie pozwalają na godne życie, na założenie rodziny, na zaspokojenie potrzeb kulturalnych nowoczesnych młodych ludzi, żyjących w konsumpcyjnym i pragmatycznym otoczeniu.

Tymczasem w wypowiedziach młodych nauczycieli sprzed 25 lat, startujących w zawodzie na przełomie ustrojowym, atmosfera życiowa i zawodowa pełna była entuzjazmu i nadziei na szybkie zbudowanie demokratycznego państwa i społeczeństwa obywatelskiego. Konieczny udział w tym dziele młodzi nauczyciele widzieli jako swą pokoleniową misję i posłannictwo; mocno akcentowali w szkole potrzebę wychowania, wpajania wartości moralnych, krzewienia patriotyzmu oraz kultywowania tradycji narodowych i historii.

Obecnie pokolenie to doświadcza różnych odsłon finału swego nauczycielskiego życia, z którego odchodzą bez żalu; nauczyciele u schyłku kariery zawodowej przeżywają rozdarcie między dumą a rozgoryczeniem – np. taki skutek miała likwidacja gimnazjów, jako swego rodzaju zakwestionowanie (już po raz drugi) ich dorobku. Za dużo zmian, traumy; odchodzą pytając często, czy warto było tak się angażować, itd.

Główny wniosek, jaki się wylania, dotyczy pytania: jak pogodzić dwa nurty zawodu: tradycyjnego, opartego na starej kulturze trwałości wiedzy i wartości, z dzisiejszym podejściem, w którym zawód nauczyciela jest nieustannie konfrontowany z kulturą zmienności, niepewności, płynności, różnorodności i ryzyka, jakiego nie znały wcześniejsze pokolenia, a także podejściem ilościowym, komercyjnym, technicznym, instrumentalnym, pragmatycznym.

Jak pobudzić nauczycieli do rozwijania nowego typu pozytywizmu naszych czasów, którego potrzeba istnieje; jak ich kształcić jako nowoczesnych społeczników, kulturalników, na miarę (po)nowoczesnych wyzwań? Jak ochronić trwałe, etyczne, społeczne i kulturowe wartości, stanowiące podstawę tego zawodu, i jak zarazem go unowocześnić, bez niszczenia tradycji? Jak nie zaniedbać ważnych wartości tego zawodu dla naszej rodzimej kultury, tożsamości i wspólnoty narodowej? Kwestie te wymagają podjęcia nowych badań.

BIBLIOGRAFIA

- Chałasiński J. (1948), *Zawód nauczyciela*, w: *Encyklopedia wychowania*, t. 3, cz.1, Warszawa: „Nasza Księgarnia”.
- Chałasiński J. (1969) (red.), *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej*, przedmowa J. Chałasiński, wstęp B. Gołębiowski, Warszawa: LSW.
- Nowak J. (1991) (red.), *Przemiany zawodu nauczycielskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.
- Day C. (2004), *Rozwój zawodowy nauczyciela. Uczenie się przez całe życie*, przekł. J. Michalak, Gdańsk: GWP.
- Dróżka W. (1993), *Pokolenia nauczycieli*, Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego.
- Dróżka W. (2008), *Generacja wielkiej zmiany. Studium autobiografii średniego pokolenia nauczycieli polskich 2004*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego.
- Dróżka W. (1997; 2004 II wyd.), *Młode pokolenie nauczycieli. Studium autobiografii młodych nauczycieli polskich lat dziewięćdziesiątych*, Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego.
- Dróżka W. (2002), *O genezie i przemianach roli społecznej nauczyciela*, w: *Nauczyciel. Autobiografia. Pokolenia*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Dróżka W. (2012), *Przebieg i uwarunkowania awansu zawodowego nauczycieli*, w: W. Dróżka, J. Miko-Giedyk, R. Miszczuk (red.), *Doskonalenie zawodowe nauczycieli i innych pracowników oświaty*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Dróżka W. (2014), *Między etosem a zawodem. Nauczyciel wobec zadań wychowawczych szkoły*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 59, nr 1–2, s. 131–154.
- Dróżka W., Madalińska-Michalak J. (2016), *Droga do zawodu nauczyciela i motyw jej wyboru – w świetle autobiograficznych wypowiedzi studentów studiów pedagogicznych*, „Forum Oświatowe”, 28(1), s. 162–179.
- Dróżka W. (2016), *Życie wartościowe według nauczycieli. Porównanie pokoleniowe i epokowe*, „Forum Oświatowe”, 28 (2), s. 257–280.
- Dróżka W. (2016), *Wartości zawodowe nauczycieli w świetle badań empirycznych*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 35, z. 3, s. 51–73.
- Dróżka W. (2017). *Wartości oraz cele życiowe i zawodowe nauczycieli. Pokolenia z lat 1989/1990; 2014/2015*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Dróżka W. (2019), *Ewolucja etosu i roli społecznej nauczyciela, na kanwie pamiętników i autobiografii nauczycieli z lat 1992-1993; 2002–2004; 2014–2016*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Dzierzbicka W. (1926), *O uzdolnieniach zawodowych nauczyciela-wychowawcy*, Warszawa–Lwów: Książnica Atlas.

- Giddens A. (2001), *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. A. Szulżycka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grzegorzewska M. (1957), *Listy do młodego nauczyciela*, Warszawa: PZWS.
- Jakubowski J. (1998), *Racjonalność a normatywność działań. Alfred Schutz a Talcott Parsons*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM.
- Kopaliński W. (1971), *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, wyd. 8 z suplementem, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Kozakiewicz M. (1974), *Nowoczesność nauczycieli polskich. Próba diagnozy*, Warszawa: PAN. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa.
- Krasuski J. (1977), *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa: PWN.
- Kwiatkowska H. (1991), *Etos zawodowy nauczyciela i jego przemiany*, w: J. Nowak (red.), *Przemiany zawodu nauczycielskiego*, Wrocław–Warszawa: Ossolineum.
- Łopuszański T. (1927), *Zawód nauczycielski*, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”.
- Malinowski T. (1989), *Postawy zawodowe nauczycieli*, „Studia Pedagogiczne”, T. 54.
- Marody M. (2015), *Jednostka po nowoczesności. Perspektywa socjologiczna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Metoda biograficzna w socjologii* (1990), J. Włodarek i M. Ziółkowski (red.), Warszawa–Poznań: PWN.
- Mencwel A. (1990), *Etos lewicy. Esej o narodzinach kulturalizmu polskiego*, Warszawa: PIW.
- Moja twarz jest niepowtarzalna. Pamiętniki młodych nauczycieli '93* (1993), W. Dróżka, B. Gołębiowski (oprac.), Kielce: Wydawnictwo „Jedność”.
- Nauczycielska dojrzałość. Pamiętniki średniego pokolenia nauczycieli 2004, (2005)*, W. Dróżka (oprac.), Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego.
- Nauczycielskie przesłanie. Pamiętniki starszego pokolenia nauczycieli 2016* (2018), W. Dróżka (oprac.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce.
- Ossowska M. (1986), *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa: PWN.
- Pękala J.L. (2017), *Etos nauczycieli – mit czy rzeczywistość*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Piramowicz G. (1958), *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów*, Wrocław: Ossolineum.
- Potulicka E., Rutkowiak J. (2010), *Neoliberalne uwikłania edukacji*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Radlińska H. (1935), *Stosunek wychowawcy do środowiska społecznego. Szkice z pedagogiki społecznej*, Warszawa: Nasza Księgarnia, ZNP.
- Siekierski S. (1992), *Etos chłopski w świetle pamiętników*, Kraków: Galicja Fundacja Artystyczna ZMW.
- Sztompka P. (2000), *Trauma wielkiej zmiany*, Warszawa: ISP PAN.

- Wilkomirska A., Zielińska A. (2013), *Ocena systemu awansu zawodowego nauczycieli w Polsce. Studium empiryczne*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
- Żuk-Łapińska L. (1995), *Szantaż moralny wobec „Siłaczek” i „Judymów”*, w: K. Kaszyński, L. Żuk-Łapińska (red.), *Etyka zawodu nauczyciela. Nauczanie etyki*, Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. T. Kotarbińskiego.

STRESZCZENIE

W niniejszym tekście podjęto próbę przybliżenia przemian, jakie zaistniały w zawodzie nauczycielskim w okresie minionych 30 lat, na tle zmian w edukacji i w szerszych kontekstach społecznych, po zmianie ustroju w Polsce. Są one ukazane z perspektywy doświadczeń, losów życiowych i zawodowych generacji nauczycieli z tego okresu, udokumentowanych w ich pamiętnikach, autobiografiach i innych wypowiedziach osobistych. Materiały te zostały zebrane w kolejnych edycjach ogólnopolskich badań z zastosowaniem metody autobiograficznej. W przeprowadzonych w tekście analizach wykorzystano kategorię etosu i roli społecznej nauczyciela, a także podejście generacyjne.

Kolejno omówiono: kwestie definicyjne, kolejne edycje badań, kierunki oraz rozległość napięć i przekształceń w edukacji i roli nauczyciela w minionym trzydziestoleciu. Analizy kończy podsumowanie i wnioski.

SŁOWA KLUCZOWE: nauczyciel, zawód, etos, rola społeczna, badania biograficzne, przemiany pokoleniowe

SUMMARY

This text attempts to bring about the changes that have occurred in the teaching profession over the past 30 years, against the background of changes in education and in wider social contexts, following a change of system in Poland. They are shown from the perspective of the experiences, life and professional fates of generations of teachers from that period, documented in their diaries, autobiographies and other personal statements. These materials were collected in subsequent editions of nationwide research, using an autobiographical method. The text's analyses used a category of ethos and social role of the teacher, as well as a generative approach. In turn, the defining issues, subsequent editions of the research, the directions and the extent of tensions and transformations in education and the role of the teacher

in the past thirty years were discussed. The analysis concludes with a summary and conclusions.

KEYWORDS: teacher, profession, ethos, social role, biographical research, generational change